

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.108>
УДК 811.161.2'42:321.64(47+57)“1960/1970”

І. Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СПРОТИВУ РАДЯНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ В ДИСКУРСАХ І. О. СВІТЛИЧНОГО ТА Н. О. СВІТЛИЧНОЇ

У статті досліджено антитоталітарні вияви в мові, що їх трактуємо як альтернативний комунікативний дискурс в умовах панування радянської тоталітарної ідеології. На основі епістолярних, публіцистичних, художніх та мемуарних текстів Івана та Надії Світличних визначено та проаналізовано мовні форми та засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі. З'ясовано, що мовними формами протидії радянській ідеології були такі, як пародіювання офіційного дискурсу, введення одиниць радянської новомови в іронічний, комічний та критичний контексти, деформація прецедентних текстів новомови — гасел, сталих висловів, штампів, кліше тощо, поєднання контрастних за функціональним призначенням компонентів викладу, застосування езопової мови та елементів мовної гри.

Ключові слова: антитоталітарна мова, рух опору, форми мовного спротиву, альтернативний дискурс, іронічний контекст, критичний контекст, прийом контрасту

1. ВСТУП

Радянська тоталітарна система, для якої характерні насадження комуністичної ідеології, тотальний контроль за життям суспільства та окремої особистості, боротьба з інакодумством, утиски прав людини, нації, переслідування свободи слова, панування терору і пропаганди, цілеспрямованої русифікаторської політики з її специфічною мовою — новомовою — утіленням ідеологічних приписів і засобом уніфікації мислення населення, спровокувала появу феномену антитоталітарної комунікації, або мовного опору, мовного захисту від деструктивного ідеологічно-інформаційного впливу. «Офіційна тоталітарна мова, — зазначає А. Вежбицька, — часто породжує свою власну протилежність — підпільну анти-

Ц и т у в а н н я: Ренчка, І. Є. (2022). Вербалізація спротиву радянській ідеології в дискурсах І. О. Світличного та Н. О. Світличної. *Українська мова*, 4(84), 108–127. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.108>

тоталітарну мову» (Вежбицка, 1993, с. 107). Вона співіснує поруч з тоталітарною мовою, стаючи її віддзеркаленням, запозичає її систему бінарних опозицій «свій — чужий», мовні засоби, зокрема ключові слова та вислови, проте такі запозичення відбуваються на рівні їх заперечення. Помітний вплив новомови на антитоталітарну мову дає підстави дослідникам називати це явище своєрідною інтерференцією, що свідчить про поступове руйнування тоталітарного дискурсу (Купина, 1995, с. 5—6).

На українських теренах альтернативний дискурс, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., формувався в середовищі творчої демократичної інтелігенції — учасників руху національного опору. Комунікативне поле шістдесятників, чия діяльність від культурницької еволюціонувала до політичного правозахисного руху, вибудовувалося навколо ідей, що були опозиційними офіційній ідеології. За словами М. Коцюбинської, їх об'єднувало «усвідомлення фальші ідеологічних “істин”-фікцій.., жадоба пізнання й готовність виборсуватися з тенет ідеологічних догм і традиційної фразеології» (Коцюбинська, 2008, с. 7). Антирежимні настрої вербалізувалися в мові — в повсякденному мовленні, листах, художніх і публіцистичних творах, текстах виступів на конференціях та акціях протесту. Варто зауважити, що специфіка моделювання мовних форм спротиву тоталітарній системі, зокрема в ідіостилі певної мовної особистості, в українському мовознавстві ще не досліджена. Такий аналіз важливий для розуміння універсальної системи подібних мовних форм з описом їхніх механізмів, засобів та прийомів.

2. АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Однією з перших соціолінгвістичних розвідок, присвячених підпільному альтернативному дискурсу, є стаття А. Вежбицької *Антитоталітарна мова в Польщі: механізми мовної самооборони*. Авторка зазначає, що в суспільстві, де панує цензура й немає змоги вільно висловлювати свої думки, де всі вияви позаприватного життя жорстко контролює держава, виникає антимова як явище, протилежне офіційній мові. Їх протиставлення можна потрактувати як своєрідну політичну диглосію (Вежбицка, 1993, с. 106), адже сфера побутування антитоталітарної мови — живе розмовне мовлення, на відміну від мови офіціозу, яка функціонувала в публічних дискурсах — насамперед політичному та ЗМІ. Вивчаючи роль і значення антитоталітарної мови, А. Вежбицька наголошує, що вона допомагала виражати емоції та ідеї, на які було накладено заборони, а також визначає її як форму національної самооборони проти пропаганди: «Мовна самооборона <...> зменшує страх і посилює дух непокори та бажання чинити опір. Її роль у збереженні тотожності, духу і внутрішньої свободи нації важко переоцінити» (там само, с. 107).

У працях Н. Купіної *Тоталітарна мова: словник і мовленнєві реакції та Мовний спротив у контексті тоталітарної культури* свідоме руйну-

вання ідеологічних догм і норм тоталітарної мови запропоновано позначати терміном «мовний спротив» (Купина, 1995; 1999). Він відображений у реакціях на тоталітарну мову, що суперечать системі, або в реакціях, що її ігнорують. У першій ситуації спостерігаємо «прагнення носіїв мови вирватися з лещат ідеологічних стандартів, подолати обмеженість тоталітарного світогляду», у другій — «тенденцію до відчуження від системи ідеологем та міфологем» (там само, 1999, с. 6). На думку дослідниці, мовний спротив найяскравіше зафіксований у політичних анекдотах тоталітарної епохи, а також у художніх текстах: «Митець виробляє систему прийомів мовного спротиву, що відповідають його творчій індивідуальності, естетичній позиції, конкретному замислу та конситуації. У цьому сенсі правомірно говорити про ідіостильові напрямки художнього мовного спротиву» (там само, с. 8).

Найважливішими засобами деформації тоталітарних цінностей стають гумор, іронія та сарказм. Іронічне забарвлення текстів сприяє критичному переосмисленню дійсності, руйнуванню тоталітарної міфології, деідеологізації, подоланню догм та приписів. Зокрема, Дж. Янг та М. Гловінський зазначають, що опозиційні тоталітарному дискурсу мовні явища набувають таких форм, як пародія на офіційну мову та анекдоти (Young, 1991), гротескна література (Гловінський, 2001, с. 181). М. Гловінський наголошує, що пародія, незалежно від того, де вона з'являється — чи в художніх творах, чи в масовій культурі, чи в розмовній мові, «вчить недовіри й підозри щодо новомови, демонструє її механізми, указує на зловживання... Пародія діє як антитоксин» (там само, с. 181). Г. Бентон звертає увагу на те, що анекдоти відображали суспільні настрої, які не мали можливості офіційно санкціонованого виходу (Benton, 1998, с. 33). Гумор та іронія виконували захисну функцію, надаючи відчуття свободи, водночас підпільна антитоталітарна мова, а отже й підпільний гумор, виникали на основі тоталітарної мови, перебуваючи з нею в постійному зв'язку. «Проблема гумору в тоталітарних суспільствах, — зауважує В. Кебуладзе, — навіть якщо це гумор антитоталітарний, коли він іде знизу, коли він заборонений, коли він підпільний, він все одно упосліджений через те, що створений в умовах тоталітарної задухи та з неї і жартує» (Кебуладзе, 2020, с. 51).

Автори наукових розвідок, що стосуються теми антитоталітарних виявів у мові, виокремлюють й інші форми вільної комунікації, серед яких: слово як мовленнєвий акт заперечення, «вільні й розумні» відверті діалоги, проблемні запитання, що стають стимулом для роздумів (Бонола, 2017); метамовні коментування (Трифонов, 2015, с. 106); обсценна лексика (Бучин, 2018, с. 15); уживання неприйнятних для офіційного дискурсу слів («національний», «самозбереження народу»), введення ключових слів тоталітарної мови в небажаний контекст, надання їм незвичного стилістичного забарвлення (як у назві праці І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*) (Зарецький, 2008), що разом із засобами гумору формували систему засобів мовного спротиву.

Варто зауважити, що на позначення антитоталітарної мови в науковій літературі вживають різні терміни, оскільки єдиного наукового погляду щодо об'єкта дослідження поки що немає, пор.: *прихований мовленнєвий спротив* (Андреева, 2009), *контрдискурс* (Какзанова, 2019), *альтернативний дискурс* (Зарецький, 2008), *альтернативний інформаційний простір* (Секо, 2005), *неформальне комунікативне поле* (Тарнашинська, 2012), *мовний опір хибній картині світу* (Бучин, 2018), *мова самозахисту* (Гусейнов, 2003), *антитоталітарна мова, мовна самооборона* (Вежбицка, 1993). Термін *мова нового мислення* пропонує Є. Карпіловська як «вираження нового мислення суспільства» на протигагу новомові, що обмежувала «свободу суспільного життя і думки» (Карпіловська, 2009, с. 128). Наведені терміни можна визначити як синонімічні, оскільки всі вони стосуються явища вербальної протидії носіїв мови впливу тоталітарної ідеології та новомові як утіленню ідеологічних догм.

Мета нашої розвідки — визначити та проаналізувати мовні форми й засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі на основі епістолярних, публіцистичних, художніх та мемуарних текстів Івана та Надії Світличних.

Матеріалом дослідження послуговували листи, статті, художні твори та спогади І. Світличного та Н. Світличної, з яких дібрано текстові фрагменти, що ілюструють індивідуальний мовний спротив особистості тоталітарній ідеології та її мові, засвідчують певну систему прийомів, що дає змогу трактувати їх як ідіостильову специфіку текстів учасників руху опору. У статті використано описово-аналітичний метод, що передбачає виявлення та інтерпретацію мовленнєвих фактів, метод контекстуального аналізу для дослідження зміни конотації слова в певному контексті й визначення функцій виявлених одиниць та деякі елементи біографічного аналізу.

3. ДОСВІД МОВНОГО СПРОТИВУ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ

Протягом 60—80-х рр. ХХ ст. в Україні сформувався та діяв рух опору радянському тоталітарному режимові, опору русифікації і національному нівелюванню, тривало обстоювання прав і свобод людини та нації. Поява шістдесятників, які розпочали опозиційну інтелектуально-культурницьку діяльність, а згодом стали учасниками правозахисного дисидентського руху, була, на думку Є. Сверстюка, «появою індивідуального мислення і глибокого тексту, пов'язаного з пошуками справжності і правди» (Сверстюк, 1998, с. 192). У середовищі українських дисидентів, як зазначає Г. Почепцов, формувалася «альтернативний інформаційний потік. Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу», що перебувала в конфлікті з офіційним дискурсом (Почепцов, 2012, с. 388). Засобом спротиву стало слово: «Пер-

шопочаток чину — слово» (Світличний, 1990, с. 57). Опір словом утілювався в літературних творах, публіцистичних статтях, заявах, протестах, зверненнях, клопотаннях, петиціях, хроніках, які в умовах заборон, посиленого ідеологічного тиску та цензури поширювали насамперед через розвинену систему самвидаву.

Чільними постатями національного руху опору були Іван та Надія Світличні, навколо яких гуртувалася молода творча інтелігенція і які, за словами М. Коцюбинської, багато в чому визначали моральний клімат шістдесятництва. Їм належить і провідна роль у самвидавній діяльності — від її зародження в 60-х роках до поширення текстів в'язнів сумління з місць ув'язнення та заслання впродовж 70-х рр. ХХ ст., що сприяло консолідації національно-патріотичних сил. Літературний критик, поет, перекладач, редактор, учений-мовознавець, знавець кількох європейських мов, інтелектуал, людина глибокої ерудиції Іван Світличний, за визначенням його колег та побратимів, був душею київського шістдесятництва, а його квартира — справжнім клубом для молодих митців та літераторів, для яких він був другом-порадником і незаперечним авторитетом. Саме його постать як дослідника, так і колеги ставлять біля витоків альтернативного дискурсу на теренах України останніх десятиліть існування радянського режиму. Я. Секо зазначає: І. Світличний «вводить український національний рух у новий дискурс боротьби, який умовно можна назвати “інформаційним”» (Секо, 2010, с. 156). Молодша сестра І. Світличного Надія на початку 60-х років теж переїжджає до Києва й одразу долучається до культурного життя столиці. Вона допомагала розповсюджувати самвидав, друкувала й редагувала тексти, брала участь у літературних вечорах, навчала інших української мови. 1972 року її, як і брата та багатьох інших діячів національно-визвольного й правозахисного руху, було заарештовано та ув'язнено на тривалий термін за звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді». Проте й після ув'язнення, а відтак вимушеного виїзду за кордон Надія продовжує правозахисну діяльність, бере участь у роботі Української Гельсінської групи, сприяє виданню за кордоном творів українських поетів та письменників, які зазнали репресій. Епістолярні, художні, публіцистичні та мемуарні тексти Івана та Надії Світличних підтверджують думку М. Коцюбинської про те, що «органічне, не награне... відчуття внутрішньої свободи, мистецтво жити й працювати згідно з внутрішнім велінням, “мовби немає облоги”,... — екзистенційна домінанта тієї когорти людей» (Коцюбинська, 2008, с. 4), до якої вони належали, визначальне для їхнього світовідчуття.

Листи та статті Івана й Надії Світличних, як і загалом листування та творчість учасників українського руху опору 60—80-х рр. ХХ ст., визначаємо як альтернативний дискурс, оскільки своїм змістовим, ідейним і мовним наповненням ці тексти засвідчують спротив режиму, заперечення радянської системи та її ідеології (Зарецький, 2008). Цензурні обмеження спонукали застосовувати такі мовні прийоми, що допомагали

оминати встановлені заборони. Завдяки цьому листи надходили до своїх адресатів, поширювалися літературні твори, відбувалося спілкування з однодумцями в Україні та за кордоном.

Важливою рисою антитоталітарної комунікації і водночас ознакою «внутрішньої свободи», утіленої у слові, є застосування езопової мови, засобів гумору: іронії, пародіювання та сарказму. Це відповідало загальному настрою листування — оптимістичному, життєствердному, коли навіть у складних таборових умовах І. Світличний пише: «Не почувуюся нещасливим, і оптимістичне світовідчуття в мене не послаблюється, а навіть посилюється» (До дружини, 25.06.74 р.) (Світличний, 2001, с. 134). Він часто в жартівливому тоні описує свої будні в ув'язненні та на засланні. Наприклад, отримавши від дружини за нумерацією 11-й, 13-й і 15-й листи і не отримавши 12-й та 14-й, які, очевидно, були вилучені й знищені, він жартує: «...аналізуючи епістолярну ситуацію структурними методами, я прийшов до висновку, що характер листів великою мірою визначається... їхнім порядковим номером... Єдиний розумний вихід — писати непарні листи і не писати парних. Як гадаєш, це щось допоможе? У всякому разі, парні листи... треба закликати до порядку, ... бо як потурати парним, боюся, що й непарні з них братимуть приклад» (До дружини, 28.03.74 р.) (там само, с. 106), маючи на увазі, що потрібно писати заяву та скаржитися. В іншому випадку про ситуацію з листами пише так: «Брали б приклад з Ярика (семирічний племінник. — І. Р.): його листи доходять вчасно і без винятку — і у вас би не було ніякого клопоту, і я б не мусив обстоювати свої права, гарантовані найдемократичнішою конституцією» (До дружини, 12.12.77 р.) (там само, с. 466). Такий гумор, у якому поєднуються емоції і рефлексії (Карасев, 1991, с. 76) і який тяжіє до іронії та сарказму, свідчить про критичне, раціональне оцінювання ситуації. Сміх стає зброєю проти заборон, цензури, догм і — порятунком. Це вміння «розсміятися в очі монстрові. Мінотаври ж іронії бояться, бо не знають, що це таке» (Пахльовська, 2000, с. 68).

І. Жиленко, характеризуючи середовище шістдесятників, також наголошувала на гуморі як життєвій нормі їхніх взаємин: «Стиль наших стосунків був такий: коли тяжко — смійся. І, мабуть, ніхто так не вмів сміятися, так дотепно іронізувати, як ми. Звісно, найбільшим дотепником був Василь Симоненко. Його дотепи стали легендарними. Добродушно-дотепним був Іван, саркастично-дотепним... Євген, інтелектуально-дотепною Михайлина, грубувато-дотепним Віктор Зарецький, вбивчо-дотепним Іван Дзюба, непримиренним, нищівно-дотепним Василь Стус, сумно-іронізуючою Ліна Костенко» (Жиленко, 1998, с. 216). Показовими є спогади Н. Світличної про комічні ситуації, що виникли під час слідства над Іваном: «Коли слідчий закинув Світличному, що його вважають батьком українського руху, Іван швидко відреагував на це: “Добре, я згоден, тільки скажіть, хто мати...”» (Мороз, 1998, с. 385) та під час слідства над нею: «Ходила з червоним бантиком і казала своєму слідчому, що вони мусять мене випускати хоча б для агітації і про-

паганди, що радянські тюрми — найкращі тюрми в світі. Я з червоним бантиком — отже, я не є антирадянськи настроєна. Я навіть народилася 7 листопада... Але вони чомусь не клюнули на це — не випустили» (Світличний & Світлична, 2008, с. 713), «Кілька разів під час своїх обходів Сапожніков хвалив нашу камеру за чистоту. Одного разу на його звичне: “Молодцы, чисто живете” — я відповіла йому в тон: “Боремся за звание камери коммунистического труда”. Після цього начальник тюрми чомусь не хвалив нас за зразковий стан камери» (там само, с. 463). Це не просто жарти, а висміювання самої репресивної системи: слова з обвинувального вироку, назви радянських символів і знакової для СРСР дати введені в іронічний контекст, де вони втрачають своє піднесене звучання та набувають протилежного конотативного забарвлення. Спостерігаємо і явище деформації фразеологізованого сполучення слів радянської новомови («Боремся за звание...»), а в першому з наведених уривків комізму досягнуто ще й завдяки прийому мовної гри на основі вживання багатозначного слова в різних значеннях.

У листуванні та статтях часто вжито ідеологеми — радянські мовні штампи. Ці ідеологічні знаки тоталітарної мови зазнають іронічного переосмислення, пародіювання, що є формами мовного спротиву й водночас стильовими рисами аналізованих текстів. Під впливом контексту слова та вислови позбуваються правильного з погляду ідеології змісту, що призводить до руйнування їхнього фальшивого пафосу й викриття справжньої суті явищ радянського життя. Наприклад, у листах з табору І. Світличний пише: «Живу помаленьку — що день, то ближче до комунізму» (До дружини, 10.02.74 р.) (Світличний, 2001, с. 93); «Доведеться трохи почекати (йдеться про замовлені книжки. — І. Р.): добре, що чекати є що: і йому, і мені, і всім нам: *живемо в добу суцільної перспективності й віри в світле майбутнє*» (До дружини і до сестри Надії, 27.12.76 р.) (там само, с. 366).

У спогадах, статтях та листах Н. Світличної натрапляємо на описи «щасливого життя», де саркастично й знущально обіграно формули з радянської новомови: «Україна, як завжди, робить солідний внесок у “будівництво комунізму” — теж у всіх галузях. Цим оглядом ми хочемо частково узагальнити цей внесок в одній лише галузі життя — в галузі репресій проти інакодумства...» (Світличний & Світлична, 2008, с. 600); «Особливих екстрановин немає. *Разом з усім радянським народом рухаємось до сяючих вершин комунізму*» (До Миколи Плахотнюка, червень 1964 р.) (там само, с. 780); «...не дай Боже, щось сталося — мені б навіть не сказали нічого — це я твердо знала з практики *гуманної пенітенціарної системи в Радянському Союзі*» (там само, с. 532); «...розхристаність відповідей на чітке, стержневе питання в самвидавних справах тільки ускладнює, непотрібно завантажує і без того перевантажених слідчих. Натомість треба було так само чітко і недвозначно відповідати: “З метою підриву і послаблення радянської влади”. *З метою підриву і послаблення радянської влади я співала народних пісень в хорі “Гомін”, а також*

колядувала під Новий рік, перебравшись на чортика; з метою підриву і послаблення радянської влади рвала бур'ян на могилі своєї подруги Алли Горської; з метою підриву і послаблення радянської влади клала квіти до пам'ятника Шевченка...» (там само, с. 439).

Удавано строго І. Світличний дорікає своїм адресатам, які завинили в чомусь перед радянською владою. Наприклад, у листі сестрі Надійці він ганить її за те, що вона з дітьми виїжджає за кордон: «Так “в моральному, говорять, Твоєму обличчю єсть растленне впливие Запада?” Скажіть, будь ласка! Ніколи б не подумав. Живеш-живеш, а рідної сестри, виявляється, не знаєш. І це в розвиненому соціалістичному суспільстві!» (До сестри Надії, 10.09.1978 р.) (Світличний, 2008, с. 193). Неодноразово згадує Ю. Бадзя, чиї листи до нього вилучала цензура: «...він вирішив “искажать советскую действительность”, і того листа я, певна річ, від нього вже не отримав» (До сестри Надії, 07.12.73 р.) (Світличний, 2001, с. 54); «...він несподівано для мене припустився “извращения советской действительности”, а мені це — Ти сама розумієш — зовсім не потрібно» (До дружини, 23.12.73 р.) (там само, с. 68); «А зовсім не отримав листа від Юрка: він виявився “подозрительный по содержанию”, а крім того в ньому були “цинические выражения”. А нашо мені це? Тільки моральної розпусти тут ще бракувало!.. Циніку Юркові Ти за увагу, звичайно, подякуй і побажай від мене морального виздоровлення...» (До дружини, 12.05.74 р.) (там само, с. 117). Іван Світличний при цьому пародіює радянську офіційну лексику, уводить її в текст без перекладу, ніби підкреслюючи походження цих штампованих стереотипних одиниць у новомові. Іронічний контекст руйнував стереотипи й допомагав висловити приховану оцінку, авторську аксіологічну позицію стосовно певних подій у радянській дійсності, зазвичай негативну.

Пародія, приховання справжніх намірів, маскуванню давали змогу залишатися в умовних межах офіційного дискурсу, а водночас — оминати цензуру. В одному з листів іроніст І. Світличний нібито виховує свого адресата: «...адміністрація табору нарікала на те, що Ти виготовляв і поширював у таборі твори націоналістичного і релігійного характеру, і просила позитивно вплинути на Тебе. Цим листом я і виконую прохання адміністрації, сподіваючись, що вже тому вона допустить до Тебе мій лист» (До Панаса Заливахи, 09.12.67 р.) (Світличний, 2008, с. 94). Такий тон листа сприймався не інакше, як езопова мова з її натяками й недомовками, що убезпечувала автора й адресата та надавала можливість спілкуватися.

Елементи новомови, як ключові ідеологеми, так і слова-радянізми, що відображають особливості радянського способу життя, вводили в текст для умисного підлаштування під панівний ідеологічний дискурс, підігрування йому. Зі спогадів Валерія Шевчука, Іван Світличний свідомо не уникав офіційної термінології: «У мене була на цю тему з Іваном розмова, на що він спокійно, мило на мене дивлячись, сказав щось приблизно таке, що це потрібно для введення езопової мови,

тобто казати те, що хочеш, але прикриваючись догідним для церберів стилем і словодобором. Отже, тут знову проступала теорія розширення тріщин у залізобетоні» (Шевчук, 1998, с. 232).

Незвичні комічні або й критичні контексти деформували стереотипи, викликали скептичне сприйняття позначених явищ та реалій, переносили одиниці офіційного дискурсу в сферу сміхової культури — а сміх за своєю суттю антитоталітарний (Дмитриев & Сычев, 2005, с. 528). Найчастотніший засіб реалізації іронічної оцінки в аналізованих текстах — це вживання розмовних елементів, побутової лексики зниженого характеру поряд з ідеологічно зарядженими мовними одиницями, що породжує ефект контрасту, який забезпечує спрощення, зникнення високої конотації ключових елементів новомови. Наприклад, у таборі, де ніколи нічого не горіло, Світличного призначили пожежником, з приводу чого він пише: «...я знову почну оберігати *соціалістичну власність* від пожежі» (До дружини і до сестри Надії, 31.01.77 р.) (Світличний, 2001, с. 373). В одному з листів радить Надії: «...порядок є порядок, і без нього *на шлях виправлення* не станеш, а ставши, і кроку не ступиш» (До дружини і до сестри Надії, 14.02.77 р.) (Світличний, 2008, с. 378). Інші приклади: «Але у відчай не впадаю не тільки через те, що вихований на *соцреалізмі*» (До дружини і сестри Надії, 31.03.77 р.) (Світличний, 2001, с. 388); «Як бачиш, настрої у мене не *занепадницький*, а навіть навпаки, абсолютно *соцреалістичний*» (До дружини, 28.02.78 р.) (там само, с. 492); «Я трохи побув у шкурі *буржуя* (недовго, правда, бо *пролетарська ідеологія* мені більше пасує)» (До Леся Танюка, 06.03.67 р.) (Світличний, 2008, с. 86); «В день іменин вітай, звичайно, й нашого нового сусіда (Г. Дворка, який народився 23 квітня. — *І. Р.*). Пам'ятаєш, як ми в дні *ленінського ювілею* разом із *всім прогресивним людством* відзначили це свято і телеграфували з Москви, і якими очима при цьому глянула на нас телеграфістка?» (До дружини, 31.03.76 р.) (Світличний, 2001, с. 315); «З роботою в мене ситуація змінилася: я знову пнуся в *гегемони*» (це повідомлення про те, що його, з покаліченими руками, поставили працювати на токарному верстаті. — *І. Р.*) (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 409); «Про свої трудові успіхи писати багато нічого: ходжу в *гегемонах*» (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 412); «А *гегемон* з мене виходить поганий» (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 417); «Від усіх трьох Вас, представників однаково цінних для мене поколінь, мав я за *звітний період* неоціненні для мене дарунки — листи, і всім Вам *виношу за те найкатегоричнішу подяку* — в письмовій формі і з *занесенням в особову справу...*» (До дружини і до сестри Надії) (там само, с. 335); «Отже, пам'ятайте: у мене є офіційний документ про добровільно *взяті вами зобов'язання* (ваша телеграма), а для тих, хто *ухиляється від своїх обов'язків*, є *радянська влада* (“*у советской власти сила велика*”) і *радянська ж міліція*, що не дадуть безкарно кривдити навіть такого безпутного суб'єкта, як ваш кореспондент» (До подружжя Бадзів, 01.07.78 р.)

(Світличний, 2008, с. 167); «Може, моя молитва й дійде до Бога (яко-го, кажуть бузувіри, немає) і Бог зважить на побажання *трудящих?*» (До Лева Копелева, 01.04.79 р.) (там само, с. 276); «Какао виявилось дуже смачним, і Тобі за нього кланяються всі члени нашого *колгоспу*» (До дружини, 22.10.73 р.) (Світличний, 2001, с. 35); «...а тепер дбати-мемо про те, щоб *соціалістичні* Світличні перемогли *капіталістів* Гевриків» (До подружжя Гевриків, 07.01.70 р.) (Світличний, 2008, с. 126); «Хай живе успішне *виконання і перевиконання* першої *25-річки!* Зустрінемо срібне весілля незламним здоров'ям, бадьорістю духу, сталевую нерозривністю випробуваного *осередка держави!*» (До дружини, 22.01.79 р.) (там само, с. 253); «І бабуся, й тьотя Льоля хотіли ще домогтися від нього *соцзобов'язання* найближчим часом опанувати читацьку премудрість» (До сестри Надії, 24.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 192); «...вся країна *готується до XXV з'їзду*, а Ви так по-дурному б'єте байдики» (До дружини, 28.02.76 р.) (там само, с. 308); «...але, як завжди, перевиконуючи свій *інтернаціональний обов'язок*, я хворів довше за Тебе..., а значить, у *соціалістичному змаганні* переміг Тебе, і Ти, замість нарікати на мене, мусила б краще *переймати й засвоювати передовий досвід*» (До Зіни Генік-Березовської, 15.02.69 р.) (Світличний, 2008, с. 114); «Пролітаючи над *древньою колискою*, користуюся нагодою висловити свої найсердечніші поползновенія...» («колиска трьох братніх народів» — ще одна радянська ідеологема, саме так, відповідно до комуністичної версії історії, називали Київ) (До сестри Надії) (там само, с. 66).

Усі наведені фрагменти написано в пародійному стилі. Тут використано радянські мовні кліше, ідеологеми або радянізми, що становили основу комуністичної ідеології, а тому були широкоживаними в радянських ЗМІ, виступах партійних чиновників та в літературі, укарбовуючись у масову свідомість завдяки своїй повторюваності. Наприклад, таким є слово *гегемон*, яке у *Словнику української мови* в 11 т. потрактовано з позиції радянської ідеології і проілюстровано за допомогою ідеологічно значущих прикладів: «ГЕГЕМОН. Той, хто очолює що-небудь, є головною рушійною силою чогось; керівник, вождь. *Головний підсумок революції Ленін бачив у тому, що пролетаріат завоював роль гегемона в демократичній революції* (Ленін, Коротка біографія, 1955, 107); *Роль вождя революції, роль гегемона повинен був взяти на себе пролетаріат, як самий передовий і революційний клас* (Радянська Україна, 27.XI 1948, 2)» (Білодід, 1971, II, с. 45). Ідеологічно заряджені одиниці є носіями чіткої позитивної оцінки, проте, потрапивши в інше комунікативне поле, вони її втрачають і набувають протилежного конотативного забарвлення. Наведені зразки стилізації під патетичні радянські промови або газетні передовиці, наприклад «Хай живе успішне виконання і перевиконання першої 25-річки!» тощо, показують активне застосування прийому «деформації прецедентних текстів» (Купина, 1995, с. 106), зокрема гасел, кліше, штампів, унаслідок чого відбувалося зниження і руйнування офіційного ідеологічного стандарту.

Поєднання двох несумісних, контрастних за стильовим навантаженням планів, де офіційна, книжна лексика постає поряд зі словами зниженої конотації, ненормативними лексемами, зокрема й блатними жаргонізмами, є одним із прийомів альтернативного дискурсу. Уживання поряд цих, на перший погляд, не поєднаних засобів ставить під сумнів сакралізовані комуністичною ідеологією поняття, виявляючи непривабливу суть зображених явищ радянського життя. На приклади такого словопоєднання натрапляємо в поетичних творах І. Світличного: «Поліз у рот, у афедрон / Пильнує, стерво, щоб *бациля* / *Антирежимности* не звилла / *Гнізда крамоли*. Шмон є шмон» (вірш «Шмон») (Світличний, 1977, с. 17); «Ну хто ти проти влади? Гнида. / Хотів *основи потрясти!!*» («*Quod licet jovi, non licet bovi*») (там само, с. 20); «І треба — ніде правди діти — / З лайна собачого зуміти / *Державний злочин* довести <...> Жалій суддю свого, достоту / Як ми жаліємо повій» («Жалісний сонет») (там само, с. 21). Радянські реалії окреслено іронічно й грубо, і кожен рядок вірша спрямований на їх переосмислення та викриття правди. Прийому контрасту відповідає і дібраний до вірша «Шмон» епіграф: «Шукайте і знайдете (Святе Письмо)», набуваючи в цьому контексті знушально-саркастичної інтонації.

Специфічний лексикон тоталітарного дискурсу потрапляє і у власне-критичний контекст — статтю І. Світличного з мовознавства *Гармонія і алгебра* (1965 р.). Тут елементи новомови стають засобом критики псевдонауковості «фундаментальних праць», виданих до 150-річчя Т. Г. Шевченка. З-поміж авторів рецензованих досліджень був і віцепрезидент АН СРСР, розробник теми «гармонійної» українсько-російської двомовності І. К. Білодід. Як пише В. Іванисенко, «Читаючи тоді статтю І. Світличного, я вперше збагнув, що гумор може вбивати, виводячи на світ Божий фальш і самовдоволену пихату всюдозволеність високопоставлених осіб» (Іванисенко, 1998, с. 94). І. Світличний кілька разів повторює, що аналізує не просто праці, а «фундаментальні», «капітальні» дослідження: «Вищезгадані праці буквально приголомшили мене оригінальністю й новизною думки і, якщо можна так сказати, капітальністю своєї фундаментальності» (Світличний & Світлична, 2008, с. 64); «А наслідки ці такі фундаментальні...», «...читаємо ми в капітальній праці...» (там само, с. 65); «Наука виступає з усією капітальністю своєї фундаментальності» (там само, с. 71) тощо. Нагромадження такої лексики з позитивним значенням інтенсифікувало іронію автора. Іронічна позиція посилюється і далі в тексті, де рясно вжито так звану «соціалістичну термінологію», що було обов'язковою вимогою до наукових праць у радянський період, проте тут вона слугує не для схвальної оцінки, а для розкриття абсурдності й беззмістовності офіційних писань: «Так дружна сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним я спричинила геніальні творіння геніального поета України»; «Учення про революційно-демократичні займенники та їхню основоположну роль у поезії настільки оригінальне й несподі-

ване, що В. С. Вашенко не має тут жодних попередників і конкурентів ні у вітчизнянім, ні в зарубіжнім мовознавстві» (там само, с. 66). Отже, мовні штампи, а також зумисне надмірне повторення ідеологічно забарвлених лексем із закріпленим за їхнім значенням позитивним аксіологічним статусом стали допоміжними засобами для написання нищівної іронічної статті.

У саркастично-іронічному ключі представлено й інші «особливості» соціалістичного суспільства та вибудованої впродовж десятиліть на основі репресій і пропаганди державної системи ошуканства, беззаконня та брехні: «Так і лишився я зі своїм загадковим, таємничим, офіційно ствердженням, але насправді — невловним, невилним, нереальним і неувяним, а все ж не менш грізним і небезпечним антирадянським націоналістичним світоглядом, що спричинився до не менш таємничих і загадкових намірів здійснити антирадянську агітацію і пропаганду з фантастичною метою підриву та послаблення радянської влади» (з «Відкритого листа Миколі Бажану») (Світличний, 2001, с. 524); «Якщо це тільки ознаки провінційності, то їх легко перебороти: Москва ж усе-таки столиця нашої вітчизни і до провінції ніколи не ставилася спогорда» (До дружини, 31.12.77 р.) (там само, с. 470); «Що там у Вас, у Москві, твориться? Кажуть, радянська законність зміцнюється не гірше, ніж на Україні (йдеться про арешти. — І. Р.)» (До Нелі Корнієнко) (Світличний, 2008, с. 89); «Як бачиш, радянська влада дбає про своїх заблудлих синів, і я, зворушений такою добротою, подумав а la Козьма Прутков: “Плюнь в очі тому, хто каже, що радянська влада не гуманна”» (До дружини, 21.06.78 р.) (там само, 2008, с. 160); «...коли новини за новою сиплюються, як з мішка, і одна прикріша за іншу, саме мовчання, сама невідомість непокоять: а чи не трапилось чого? Бо ж у нас, у країні великих можливостей, все може бути» (До Зиновія Антонюка) (там само, с. 365).

Уводячи у свою розповідь численні одиниці новомови, Надія Світлична дошкульно висміює судовий процес, що вівся проти неї, а також викриває наслідки впливу комуністичної пропаганди на здатність людей критично мислити: «...вона працювала колись в апараті ЦК, через що її позаочі звали *Фурцевою*. Сентиментальна й обмежена, вона принагідно плакала за *Леніном*, за *Гагаріном* і за *всім прогресивним людством*, якому злі сили перешкоджають іти прямою дорогою до раю. Її сльози текли суворо в річищі партійної лінії, і хоч те річище коливалося, але завжди разом з лінією партії. Тому я сумніваюся, що в її партійному серці блиснула іскра співчуття до мене, запеклої націоналістки, метою життя якої було послаблення і підрив радянської влади» (Світличний & Світлична, 2008, с. 492). Згадує Надія, як під час суду в неї відбулася така розмова з Євгеном Сверстюком: «Усміхнувшись до мене, він сказав: “Чим не трибуна для літератора?” А я йому в тон показала на 15 томів судової справи й кажу: “Чим не багатотомна антологія?”, а тоді, обвівши упривілейовану територію лави підсудних: “І чим не житлова площа?”» (там само, с. 486). З гіркою іронією аналізує, якими благами її обдарувала

радянська держава: «Однак за турботу, виявлену щодо мене і мого сина, уклінно дякую радянській владі й органам КГБ, що її уособлюють. Адже не відчувши власною шкірою тих етапів, безкінечних шмонів, параш і суцільної девальвації людської гідності, чи позбулася б я коли-небудь баласту ілюзій» (там само, с. 641).

Іронія і сарказм як форми мовного спротиву дуже часто є в листах, статтях та спогадах Івана й Надії Світличних, і це дає підстави говорити про певну ідіостильову специфіку їхніх текстів. Об'єктом іронії ставали пропагандистські постулати, ідеологічні приписи брехливої і злочинної комуністичної системи. Водночас іронія, за словами М. Коцюбинської, «інтелектуалізувала езопову мову, таку органічну для цього листування. <...> Іронічне плетиво парафраз, перелицьовування крилатих виразів, цитат... Дотепи, іронізування, анекдоти — як своєрідна відрухова захисна реакція..., відповідь морально здорового організму на тиск і парад абсурдів» (Коцюбинська, 2009, с. 142).

Постійна потреба обходити цензуру та заборони режиму змушували українських дисидентів удаватися до езопової мови. Потрібно зауважити, що антитоталітарна комунікація значною мірою ґрунтувалася на створенні підтексту, справжній, прихований зміст якого потребував «дешифрування», читання «поміж рядків». Як зазначає Н. Загоруйко, підтекст — це те, що «відоме учасникам комунікації, але таке, про що не сказано експліцитно або що названо відповідно до певної мовної норми» (Загоруйко, 2018, с. 199). Тому для створення ілюзії «ідеологічно правильних» текстів з'являлися перифрази, евфемізми, використовувалася багатозначність слів і, звичайно, штампи радянської риторики. Так, згадки в листах про художника Віктора Зарецького, про метод Леопольда Левицького або про народну медицину означали, що в'язні вдалися до такої форми протесту, як політичне голодування: «...лікувався було за методом В. Зарецького і — знаєш — досить ефективно» (До сестри Надії, 30.07.74 р.) (Світличний, 2001, с. 141); «...але В. Зарецького я все-таки переплюнув» (голодував більш як 20 днів. — *І. Р.*) (До дружини, 04.08.74 р.) (там само, с. 147); слова про західноєвропейське модерне мистецтво, наведені в тексті, були натяком на відмову від радянського громадянства, а також обґрунтуванням цієї позиції: «Інша справа — мистецтво модерне, про яке я Тобі писав і яке я — разом з багатьма й багатьма (мода є мода!) — шаную більше за реалізм. <...> Сила модерного мистецтва — не в зовнішніх сюжетах і прагматичних наслідках, а в новому ставленні до світу, в ламанні традицій, які видавалися багатьом, навіть і митцям, і ще видаються плідними і патріотичними, ба навіть єдино можливими, а насправді, коли добре вдуматися, надто багато мають хуторянського і заскоружлого» (До дружини, 31.12.75 р.) (там само, с. 296); якщо ж автор листа писав про життя самотником, то це означало, що йому або його побратимам загрожувала покара карцером або штрафним ізолятором: «Про Дмитрика (сина В. Стуса. — *І. Р.*) не пишуть нічого, але його тато, кажуть, усамітнився надовго й капі-

тально» (До сестри Надії, 30.07.74 р.) (там само, с. 140). Або, наприклад, повідомлення «Як казали давні римляни, часи міняються і ліміти разом з ними» (До дружини, 25.02.74 р.) (там само, с. 101) та «Мое життя тече розмірено рівно, строго режимно» (До дружини, 13.03.74 р.) (там само, с. 102) потрібно було розуміти як натяк на перебування в карцері, що означало перерву в листуванні.

Майже ніколи І. Світличний не вказує прямо імен політв'язнів та інших діячів руху опору. Наприклад, Ігоря Калинця він називає «герой “Слова о полку Ігоревім”», «половецький полоняник», «мій сусіда», «мій львівський колега»; Святослава Караванського — «старий одесит»; Левка Лук'яненко — «тезко дядька Лева»; Василя Лісового — «Василь Л.», Валерія Марченка — «мій юний друг»; Тараса Мельничука — «Шевченків тезко»; Євгена Пронюка — «Добродій»; Василя Стуса — «брат Василь», «Василько»; Бориса Антоненка-Давидовича — «старий», «старенький», «Б.Д.»; Надію Суровцеву — «бабця Н.», «бабуся Надія» та ін., надаючи їм постійні «псевдоніми», аби приспати пильність владних структур і зайвий раз не привертати їхню увагу. Наприклад, запитання «Ти пишеш, що Маєстро також щось перекладає. А що саме? І — для душі чи тільки для заробітку?» (До дружини, 28.03.74 р.) (там само, с. 109) містить подвійне шифрування: «Маєстро» — це перекладач Григорій Кочур, а «для душі чи для заробітку» означало, що Світличний цікавиться, чи друкують переклади Г. Кочура. Так само згадка про «автора “Останньої шаблі”» — письменника й учасника УГГ Миколу Руденка — також приховує й іншу інформацію: «Якщо вже йдеться про іменинників, не забудьте привітати також автора “Останньої шаблі”. ...його творчістю останнього часу я просто захоплююся... Мистецтво на Україні, бачу, потроху розвивається» (До дружини і до сестри Надії, 27.12.76 р.) (там само, с. 366). І. Світличний тут має на увазі організаторську діяльність М. Руденка у створенні Української Гельсінської групи та розвиток правозахисного руху в Україні, виражає своє ставлення до цих процесів.

Про творчість — свою та інших в'язнів сумління — І. Світличний також пише езоповою мовою. Наприклад, цикл поезій «Я — дисидент» називає «антидекадентськими поезіями», до того ж, надсилаючи їх рідним, змінює слово в назві циклу «дисидент» на «декадент», натякаючи на це: «...застарілість самого поняття “декадент”, слово це останнім часом вийшло з активного вжитку, але це вже клопіт редакторський, можна буде підібрати співзвучне» (До дружини і до сестри Надії, 16.01.77 р.) (там само, с. 369); цикл «Мефісто-фауст» називає «фаустівськими темами». Про публікацію своєї збірки «Гратовані сонети» за кордоном повідомляє: «...в мене ситуація трохи краща: десь близько половини знайшло кров і плоть» (До Семена Глузмана, 14.06.79 р.) (Світличний, 2008, с. 400). А віршем «У епоху Реставрації», стилізованим під французького поета Беранже, викриває політичний режим СРСР періоду Л. Брежнєва, що повертався до сталінських методів керівництва, по суті, реставрував їх: «У епоху Реставрації / Строгі й праведні закони / Декадентсь-

кий дух негачії / Крутять в гудз — аж кров холоне. / Шмони, чистки, пертурбації... / Мають силу, отже й рацію, / Щит і меч у гегемона...» (Світличний, 2001, с. 449). Завдяки епістолярію І. Світличного багато творів ув'язнених українських поетів і його власні були передані на волю й опубліковані за кордоном. Надсилаючи їх у листах, він позначає оригінальні твори як переспіви, переклади з інших мов, але зазначає: «Оригіналів не шукайте дома» (До дружини і до сестри Надії, 31.03.77 р.) (там само, с. 389).

Оскільки листи цензурували, прийоми інакомовлення стосувалися майже всіх випадків прямого називання. Наприклад, замість слів «табір», «приїхати до табору ВС 389/35», «місце заслання» Іван Олексійович уживає евфемізм «додому»: «Вже кілька днів, як я приїхав “додому”» (До дружини, 20.08.73 р.) (там само, с. 17); «Ігор ще не доїхав “додому”» (До дружини, 03.09.78 р.) (Світличний, 2008, с. 190); замість «етап до табору» — «осінній вояж» (До сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 191). Цензуру називає «всевидючим оком»: «...почав писати їй поважного листа, але всевидюще око добачило в тому можливу неблагонадійність і місяців три тому початий, але не закінчений лист у мене забрало, а потім конфіскувало» («Відкритий лист Миколі Бажану») (там само, с. 515). Перифрази та евфемізми необхідні авторові й для називання представників органів влади: тому в текстах листів з'являються «слідопити», «ангели» з КДБ, «люди, які опікуються нашим братом», «які стежать за нами, оберігають нас, нещасних», «опікуни», «друзі народу». Наприклад: «Київ справив враження складне, суперечливе... Люди, що опікуються нашим братом, просто-таки звірюють» (До Ігоря Калинця, 15—18.06.79 р.) (Світличний, 2008, с. 289); «Був улітку в Києві і дуже хотів побачити Тебе і Твоїх, та друзі народу обсіли мене, як мисливці вовка» (До Михайла Білецького, грудень 1979 р.) (там само, с. 333); «Приємно й за опікунів: вони — люди діла» (До дружини, 10—13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 271).

Езопова мова в листах І. Світличного з'явилася із середини 60-х років, коли відбулася перша хвиля арештів, розпочалися переслідування української інтелігенції, звільнення з роботи та заборони на творчу діяльність. Наприклад, у листі до Віри Вовк, написаному вже після арешту й 8-місячного ув'язнення, від 12 жовтня 1966 року, він робить натяк на те, що йому заборонено публікувати літературно-критичні статті та інші праці: «Зараз, коли критика не на часі, я навіть радий, що можу віддатися улюбленій справі» (Світличний, 2008, с. 79). У листі до Панааса Заливахи, що перебував в ув'язненні, від 9 грудня 1967 року повідомляє про те, що нелегально передані документи з табору в селищі Явас уже довели до Києва: «Вітають Тебе... друзі — серед них також і Твій знайомий по Явасу Павло Рожок, що сьогодні тільки прибув до Києва і зараз в нашій хаті» (там само, с. 95).

1968 року І. Світличний вітає своїх друзів у Чехії з Празькою весною і висловлює їм слова підтримки: «Бо навіть ми тут усі раптом стали

такі запеклі чехословакофіли, що аж гей! Раді за Вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще. Я взагалі непоправний оптиміст і всім і завжди кажу: що день, то ближче до комунізму. І таки ближче» (До Зіни Генік-Березовської, 06.04.68 р.) (там само, с. 101); «Вітаю ж Вас зі святом Весни, Інтернаціоналізму і міжнародної Солідарності трудящих, котра росте, міцніє і дає добрі плоди. Хай буде справжня весна, без приморозків і сльоти!» (До Миколи Мушинки, 30.04.68 р.) (там само, с. 102), а наприкінці року та на початку наступного 1969 — своє ставлення до її придушення: «Сподіваюся і вірю, що контрреволюція у Вашій країні врешті-решт зазнає краху» (До Миколи Мушинки, 25.12.68 р.) (там само, с. 114); «Думаєте, контрреволюційні сили можна перемогти красивими словами і вчинками? Сила визнає тільки силу, і як ми не переживаємо вашу трагедію як свою власну (бо це таки наша спільна трагедія), зарадити справі нічим» (До Зіни Генік-Березовської, 15.02.69 р.) (там само, с. 114). Листи витримано в рамках офіційного дискурсу, з використанням ключових слів і трафаретних сталих сполук радянської новомови. Проте ці елементи тоталітарної мови потрапили до текстів листів не для їхніх одержувачів, а для представників владних структур, цензорів. Тож слова на зразок «інтернаціоналізм», «комунізм», «контрреволюція» тощо вводили перевірку в оману, і ці листи не були вилучені. Ось як пише про це один з адресатів, Микола Мушинка: «Для цензури, та ще й на відкритій листівці — краще не скажеш: ідеологічно витриманий більшовицький словник! Однак й Іван, і я під “контрреволюцією” розуміли цю стару закостенілу комуністичну номенклатуру, яка завзято держалася влади в усіх т. зв. “країнах соціалістичної співдружності”» (там само, с. 111).

4. ВИСНОВКИ

Перебування під тиском радянської ідеологічної репресивної системи змушувало представників української творчої інтелігенції — учасників руху опору — шукати способи протистояння встановленим заборонам і загалом тоталітарному режимові та його ідеології. Проаналізований фактичний матеріал засвідчив, що радянська тоталітарна мова спричинила появу антитоталітарного дискурсу, який на українських теренах найбільше реалізувався в досвіді мовного спротиву учасників національного руху опору. Дослідження текстів листів, статей, художніх творів та спогадів Івана й Надії Світличних дало нам підстави виокремити такі мовні форми та засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі, як пародіювання офіційного дискурсу, деформація прецедентних текстів, введення одиниць радянської новомови в іронічний, комічний та критичний контексти, поєднання стилістично контрастних компонентів викладу, широке застосування езопової мови та елементів мовної гри. Іронічне, саркастичне, критичне переосмислення офіційних ідеологічних стандартів, їх пародіювання та

висміювання — це способи мовного спротиву й водночас стильові риси досліджених текстів. Антитоталітарні вияви в мові стали засобом протидії комуністичній пропаганді, руйнації міфів тоталітарної доби й ідеологічних догм та викриття справжньої суті радянської системи. Вони свідчили про наростання непокори тоталітарному режиму в Україні й закладання підґрунтя свободи слова всупереч терору та всеохопному контролю держави й партії.

Перспектива подальших студій антитоталітарної мови полягає у вивченні мовних практик інших представників українського руху опору, які так само опонували радянському ідеологічному дискурсові.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева, В. (2009). *Стратегии и тактики коммуникативного саботажа* [автореф. дисс. канд. филол. наук, Курский государственный университет].
- Білодід, І. К., Доценко, П. П., & Юрчук, Л. А. (ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т.* (т. 2: Г — Ж). Київ: Наукова думка.
- Бонола, А. (2017). Языковые формы тоталитарной и антитоталитарной коммуникации в романе В. Гроссмана «Жизнь и судьба». *Вестник Томского государственного университета*, 420, 16—22.
- Бучин, О. (2018). Идеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 21, 14—20.
- Вежбицка, А. (1993). Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания*, 4, 107—125.
- Гусейнов, Г. (2003). *Советские идеологеми в русском дискурсе 1990-х*. Москва: Три квадрата.
- Гловінський, М. (2001). Новомова. В О. Гнатюк (упоряд.), *12 польських есеїв* (с. 158—180). Київ: Критика.
- Дмитриев, А., & Сычев А. (2005). *Смех: социофилософский анализ*. Москва: Альфа-М.
- Жиленко, І. (1998). Літо нашої молодости. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 211—220). Київ: ЧАС.
- Загоруйко, Н. (2018). *Таборовий епістолярій українських шістдесятників*. Київ: Смолоскип.
- Зарецький, О. (2008). *Офіційний та альтернативний дискурси. 1950—80-ті роки в УРСР*. Київ: Інститут української мови НАН України.
- Іванисенко, В. (1998). Він дарував нам світло. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 89—104). Київ: ЧАС.
- Какзанова, Е. (2019). Языковые границы политического дискурса на улицах ГДР в монографии Филиппа Дрезена «Границы дискурса: типы и функции речевого сопротивления на улицах ГДР». *Политическая лингвистика*, 5(77), 202—206.
- Карасев, Л. (1991). Мифология смеха. *Вопросы философии*, 7, 68—86.
- Карпіловська, Є. А. (2009). Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? У *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Збірник наукових доповідей на Міжнародних наукових читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, проф. Н. Ф. Клименко* (с. 127—138). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Кебуладзе, В. (2020). Радянський гумор цінний хіба що як документ того часу. *Локальна історія*, 9, 48—51.
- Корогодський, Р. (1998). Садівник. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 292—304). Київ: ЧАС.
- Коцюбинська, М. (2008). Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного. У І. Світличний. *Голос доби* (кн. 2) (с. 4—15). Київ: Сфера.
- Коцюбинська, М. (2008а). Світло Світличних: Іван і Надія. Передмова. У І. Світличний & Н. Світлична, *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 5—44). Київ: Грамота.

- Кошобинська, М. (2009). *Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і Літера.
- Купина, Н. (1995). *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*. Екатеринбург — Пермь: Издательство Уральского университета — ЗУУНЦ.
- Купина, Н. (1999). *Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
- Мороз, Р. (1998). Ясноокий доброокий Іван. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 381—388). Київ: ЧАС.
- Пахльовська, О. (2000). Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*, 4, 65—84.
- Почепцов, Г. (2012). Люди як медіа: шістдесятники і альтернативні інформаційні потоки. У Г. Почепцов, *Від Facebook'у і гламуру до wikileaks: медіакомунікації* (с. 37—395). Київ: Спадщина.
- Сверстюк, Є. (1998). Трудівник. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 177—194). Київ: ЧАС.
- Світлична, Л. (1998). Поруч з Іваном. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 48—60). Київ: ЧАС.
- Світличний, І. (1977). *Гратовані сонети*. Мюнхен: Сучасність.
- Світличний, І. (1990). *Серце для куль і для рим*. Київ: Радянський письменник.
- Світличний, І. (2001). *Голос доби* (кн. 1: Листи з «Парнасу»). Київ: Сфера.
- Світличний, І. (2008). *Голос доби* (кн. 2). Київ: Сфера.
- Світличний, І., & Світлична, Н. (2008). *З живучого племені Дон Кіхотів*. Київ: Грамота.
- Секо, Я. (2005). *Національний рух середини 1980-х — початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності* [автореф. дис. канд. іст. наук, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича]. НБУВ. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124025877>
- Секо, Я. (2010). Іван Світличний в русі шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія*, 1, 155—163.
- Тарнашинська, Л. (2012). Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби: синергетичний вимір. *Слово і час*, 3(615), 19—37.
- Трифонов, Р. (2015). Метамовні засоби репрезентації авторської особистості в «Книзі Споминів» Михайлини Коцюбинської: людина на тлі мови та часу. У В. Мокрий (ред.), *Українська мова у житті та діяльності еліти в Україні протягом віків: Культура, наука, освіта, релігія, суспільство, політика* (с. 103—110). Краків: Швайпольт Фіюль.
- Шевчук, В. (1998). «Він світличником був, що горів і світив...» У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 226—235). Київ: ЧАС.
- Benton, G. (1988). The origins of the political joke. In C. Powell & G. Paton (Eds.), *Humour in Society: Resistance and Control* (pp. 33—55). Basingstoke: MacMillan.
- Young, J. W. (1991). *Orwell's newspeak and Totalitarian Language and its Nazi and Communist Antecedents*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.

Статтю отримано 05.11.2022

REFERENCES

- Andreeva, V. (2009). *Strategii i taktiki komunikativnogo sabotazha* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kurskii gosudarstvennyi universitet] (in Russian).
- Benton, G. (1988). The origins of the political joke. In C. Powell & G. Paton (Eds.), *Humour in Society: Resistance and Control* (pp. 33—55). Basingstoke: MacMillan.
- Bilodid, I. K., Dotsenko, P. P., & Iurchuk, L. A. (Eds.). (1971). *Slovník ukráins'koj movy* (Vol. 2: H—Zh). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bonola, A. (2017). Iazykovye formy totalitarnoi i antitotalitarnoi kommunikacii v romane V. Grossmana “Zhizn' i sud'ba”. *Vestnyk Tomskoho Gosudarstvennogo Universiteta*, 420, 16—22 (in Russian).
- Buchyn, O. (2018). Ideolohemy ta mifolohemy. *Visnyk L'vivs'koho Universytetu. Serija Filosofs'ko-Politolohichni Studii*, 21, 14—20 (in Ukrainian).
- Dmitriiev, A., & Sychev, A. (2005). *Smekh: Sotsiofilosofskii analiz*. Moscow: Al'fa-M (in Russian).
- Glovins'kyi, M. (2001). Novomova. In O. Hnatiuk (Ed.), *12 pol's'kykh eseiv* (pp. 158—180). Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

- Guseinov, G. (2003). *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*. Moscow: Try kvadrata (in Russian).
- Ivanysenko, V. (1998). Vin daruvav nam svitlo. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 89—104). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Kakzanova, E. (2019). Iazykovyie granitsy politicheskogo diskursa na ulicakh GDR v monografii Filippa Dreezena “Granicy diskursa: Tipy i funkcii rechevogo soprotivleniia na ulicakh GDR”. *Politicheskaia Lingvistika*, 5(77), 202—206 (in Russian).
- Karasev, L. (1991). Mifologiiia smekha. *Voprosy Filosofii*, 7, 68—86 (in Russian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2009). Obraz derzhavy u movi vidkrytoho suspil'stva: novomova chy mova novoho myslennia? In *Movy ta kul'tury u novii Ievropi: Kontakty i samobutnist'*. Zbirnyk naukovykh dopovidei na Mizhnarodnykh naukovykh chytanniakh, prysviachenykh 70-richchiiu vid dnia narodzhennia chl.-kor. NAN Ukranny, prof. N. F. Klymenko (pp. 127—138). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraha (in Ukrainian).
- Kebuladze, V. (2020). Radians'kyi humor tsynnyi khiba shcho iak dokument toho chasu. *Lokal'na istoriia*, 9, 48—51 (in Ukrainian).
- Korohods'kyi, R. (1998). Sadivnyk. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 292—304). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2008). Parnas, iakyi zavzhdy z toboiu... Lysty Ivana Svitlychnoho. In I. Svitlychnyi, *Holos doby* (Vol. 2, pp. 4—15). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2008a). Svitlo Svitlychnykh: Ivan i Nadiia. Peredmova. In I. Svitlychnyi & N. Svitlychna, *Z zhyvuchoho plemeni Don Kikhotiv* (pp. 5—44). Kyiv: Hramota (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2009). *Lysty i liudy: Rozdumy pro epistoliaru tvorchist'*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Kupina, N. (1995). *Totalitarnyi iazyk: slovar' i rechevyie reakcii*. Ekaterinburg — Perm': Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta — ZUUNTs (in Russian).
- Kupina, N. (1999). *Iazykovoie soprotivleniie v kontekste totalitarnoi kul'tury*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta (in Russian).
- Moroz, R. (1998). Iasnooky dobrooky Ivan. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 381—388). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Pakhl'ovs'ka, O. (2000). Ukraïns'ki shistdesiatnyky: filosofiiia buntu. *Suchasnist'*, 4, 65—84 (in Ukrainian).
- Pocheptsov, H. (2012). Liudy iak media: shistdesiatnyky i al'ternatyvni informatsiini potoky. In H. Pocheptsov, *Vid Facebooku i hlamuru do wikileaks: mediakomunikatsii* (pp. 37—395). Kyiv: Spadshchyna (in Ukrainian).
- Seko, Ia. (2005). *Natsional'nyi rukh seredyny 1980-kh — pochatku 1990-kh rr. u konteksti vidrodzhennia ukraïns'koï derzhavnosti* [Extended summary for the Candidate of Historical Sciences degree, Chernivets'kyi natsional'nyi universytet im. Iu. Fed'kovycha]. NBUV. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124025877> (in Ukrainian).
- Seko, Ia. (2010). Ivan Svitlychnyi v rusi shistdesiatnykiv. *Naukovi Zapysky Ternopil's'koho Natsional'noho Universytetu im. V. Hnatiuka. Serii Istoriiia*, 1, 155—163 (in Ukrainian).
- Shevchuk, V. (1998). “Vin svityl'nykom buv, shcho horiv i svityv...” In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 226—235). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Sverstiuk, Ie. (1998). Trudivnyk. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 177—194). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Svitlychna, L. (1998). Poruch z Ivanom. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 48—60). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (1977). *Gratovani sonety*. Miunkhen: Suchasnist' (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (1990). *Sertse dlia kul' i dlia rym*. Kyiv: Radians'kyi pys'mennyk (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (2001). *Holos doby. Lysty z “Parnasu”* (Vol. 1). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (2008). *Holos doby* (Vol. 2). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I., & Svitlychna, N. (2008). *Z zhyvuchoho plemeni Don Kikhotiv*. Kyiv: Hramota (in Ukrainian).
- Tamashyns'ka, L. (2012). Ukraïns'ke shistdesiatnytstvo v “dukhovnii sytuatsii” svoiei doby: synerhetychnyi vymir. *Slovo i Chas*, 3(615), 19—37 (in Ukrainian).
- Tryfonov, R. (2015). Metamovni zasoby reprezentatsiin avtors'koï osobystosti v “Knyzi Spomy-niv” Mykhailyny Kotsiubyns'koï: liudyna na tli movy ta chasu. In V. Mokryi (Ed.),

- Ukrains'ka mova u zhytti ta diial'nosti elity v Ukraïni protiahom vikiv: Kul'tura, nauka, osvita, relihiia, suspil'stvo, polityka* (pp. 103—110). Cracow: Schweipolt Fiol (in Ukrainian).
- Vezhbytska, A. (1993). *Antitotalitarnyi iazyk v Pol'she: Mekhanizmy iazykovoï samooborony. Voprosy Iazykoznaviia, 4*, 107—125 (in Russian).
- Young, J. W. (1991). *Orwell's newspeak and Totalitarian Language and its Nazi and Communist Antecedents*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.
- Zahoruiko, N. (2018). *Taborovyi epistolarii ukrains'kykh shistdesiatnykiv*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Zarets'kyi, O. (2008). *Ofitsiyni ta al'ternatyvnyi dyskursy. 1950—80-ti roky v URSR*. Kyiv: Instytut ukrains'koi movy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Zhylenko, I. (1998). Lito nashoi molodosty. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 211—220). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).

Received 05.11.2022

Inna Renchka, PhD, Candidate of Science in Philology,
Associate professor of the Ukrainian Language Department,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

VERBALIZATION OF OPPOSITION TO SOVIET IDEOLOGY IN THE DISCOURSES OF I. O. SVITLYCHNYI AND N. O. SVITLYCHNA

An article is dedicated to subject of anti-totalitarian expressions in the language, which we define as an alternative communicative discourse in conditions of the rule of soviet totalitarian ideology. On Ukrainian territory an alternative discourse was forming in the medium of creative intelligentsia — the members of the national support movement in the second half of the XX century. The specifics of language forms in resistance to totalitarian system, especially in the idiostyle of particular linguistic identity, has not become the subject of research in Ukrainian linguistics yet. Such review is important for understanding the universal system of similar language forms with a description of their mechanisms, means and techniques.

The purpose of article is to detection of linguistics forms and means an anti-totalitarian communication in Ukrainian dissident environment, based on Ivan and Nadiia Svitlychni' epistolary, journalistic, artistic and memoir texts, and making its linguistic description.

For this work were used an empirical observation, descriptive and analytical, contextual analysis methods with some elements of biographical analyzing.

Factual material analyze gives reason to believe that the communist totalitarian system and the newspeak, as an outfitting of ideological dogmas have triggered the appearance of a language resistance in the environment of Ukrainian dissidents-sixties. Study of the contents of the letters, articles, artistic works and memoirs of Ivan and Nadiia Svitlychni shows the presence of idiostyle features, which we consider as language forms of resistance to the Soviet ideology. There are the parody of the official discourse, introduction of units of the soviet newspeak in the ironic, comic and critical context, deformation of precedent texts of the newspeak — slogans, stable expressions, stamps, cliché, etc., the combination of contrast components for its functional purposes of presentation, application of the Aesopian language and elements of the language game. Lexical units of newspeak were implemented into text for its stylization under totalitarian discourse. This allowed to go around censorship, and at the same time, due to by getting into an unusual context, these units lost a positive connotative color, acquiring the opposite. Deformation of precedent texts caused the destruction of official ideological standards, totalitarian myths, propaganda narratives and exposing true essence of the Soviet system.

Further studies perspective lies in the study of language practices other representatives of the Ukrainian resistance movement from the point of view of their opposition to the Soviet ideological discourse.

Keywords: Anti-totalitarian language, the Resistance Movement, linguistic forms of resistance, alternative discourse, ironic context, critical context, reception of contrast